

V. Vzdělávací činnost Ústavu

1. Výchozí poznámky

Soudobé dějiny patří celoevropsky k nejatraktivnějším tématům historické edukace vůbec. Potvrzují to mnohé empirické výzkumy v různých zemích, stejně jako zájem politických struktur o jejich zařazení do výuky, popřípadě, v době politických zvrátů, o jejich vyřazení z ní. Nejnovější dějiny jsou ale edukačně náročné: zejména proto, že jsou dějinami stále prožívanými, všichni jsme jejich aktéry i soudci zároveň. Otevřenost historického dění se zde projevuje ve své vlastní podstatě: neznáme výsledky a důsledky dění a orientujeme se v něm v zásadě dvojí způsobem: každodenním, charakterizovatelným jako vyprávěcí proud myšlení, a „akademickým“, vymezeným uznanými badatelskými a interpretačními postupy. V neodborném prostředí zpravidla nereflexivně kombinujeme přístupy oba (termín „totalitní“ a všechny jeho variace budiž toho připomenutím).⁷⁹ Od tohoto bodu lze odvodit následující úvahy nad edukačními projekty Ústavu.

2. Charakter posuzovaných projektů

Na rozdíl od badatelských projektů jsou vzdělávací projekty více propojeny, nelze je od sebe jednoduše oddělovat, vykazují také řadu společných rysů. Členové Vědecké rady posuzovaly z této oblasti následujících devět projektů (uvedeno je časové rozmezí plánovaného trvání projektu, dále jsou uvedena jména garantů podle současného stavu a jména těch oponentů, kteří odevzdali dohodnuté posudky):

19. Školní edice DVD Protektorát a holocaust

2013

garant: Mgr. Jaroslav Pinkas

oponent: prof. PhDr. Zdeněk Beneš, CSc.

20. Školní edice DVD Padesátá léta

2013

garant: Mgr. Jaroslav Pinkas

oponent: Mgr. Vojtěch Vlček

21. Malé a velké příběhy moderních dějin

2008–2014

garant: Mgr. Jaroslav Pinkas

oponent: Mgr. Vojtěch Vlček

22. E-learningové kurzy

2013

garant: Mgr. Kamil Činátl, Ph.D.

oponent: prof. PhDr. Zdeněk Beneš, CSc.

23. Příprava metodických pomůcek pro školy

2008–2014

garant: Mgr. Kamil Činátl, Ph.D.

oponent: prof. PhDr. Zdeněk Beneš, CSc.

24. Kurzy pro učitele a studenty středních a vysokých škol: metodika a vybrané problémy moderních dějin

2008–2014

garant: Mgr. Kamil Činátl, Ph.D.

⁷⁹ Srov. k terminologii kap. III. 3, bod 6).

oponent: prof. PhDr. Zdeněk Beneš, CSc.

25. Letní škola moderních dějin pro učitele

2013

garant: Mgr. Kamil Činátl, Ph.D.

oponent: prof. PhDr. Zdeněk Beneš, CSc.

26. Paměť národa⁸⁰

2008–2014

garant: Michal Šmíd

oponent: PhDr. Tomáš Vrba

27. Interpretace materiálů represivních složek⁸¹

2011–2014

garant: PhDr. Jan Kalous, Ph.D.

oponent: PhDr. Tomáš Vrba

3. Skupina vzdělávání Ústavu

Od založení Ústavu existuje jako součást OZTR Skupina pro vzdělávání. Je důležité upozornit, že se nevěnuje obecnému občanskému vzdělávání (pro které v Ústavu žádný zvláštní organizační útvar neexistuje), ale pouze vzdělávání školskému. Podle slov vedoucí Skupiny klade si jeho tým „za cíl zejména metodickou podporu učitelů základních a středních škol, sekundárně se pak soustředí i na školy vysoké, a to především na studenty učitelství“.⁸²

Personální obsazení Skupiny není velké (k 19. červnu 2013: teoreticky 2,5 hlavních pracovních poměrů, fakticky však obsazeno pouze 1,75 HPP;⁸³ k 20. srpnu 2013: fakticky obsazeno 2,25 HPP)⁸⁴ a jednoznačně neodpovídá významu, který je v historické edukaci soudobým dějinám přisuzován. Řada externích spolupracovníků či pracovníků na částečný úvazek je vítaným posílením, ale není trvalým řešením. Svým silným personálním podobsazením pohybují se pochopitelně i realizační možnosti Skupiny někde zcela jinde než například u německého BStU nebo u polského IPN, kde se věnuje ve varšavské centrále přes 90 osob vzdělávací práci, dalších zhruba 90 v regionálních pobočkách.

Skupina pro vzdělávání českého ÚSTR je navzdory uvedeným podmínkám publikačně velmi aktivní, ať už se jedná o studie a články v odborných časopisech, nebo o materiály (DVD, texty knižní i internetové) přímo určené k historické edukaci, či pořádané semináře a přednášky. Ty se počítají na desítky, včetně každoročních Letních škol. Počet učitelů, kteří se takovýchto kurzů účastní, se pohybuje mezi 30/40 až 100, což představuje, vzhledem k celkovému počtu učitelů v ČR, relativně stejně tak velkou jako malou skupinu: ne každý učitel cítí potřebu se dále vzdělávat, existují nejrůznější finanční i organizační překážky dalšího vzdělávání. V současné době se

⁸⁰ Zařazení do oblasti vzdělávacích projektů na základě Plánu činnosti na rok 2013. Na místě by bylo spíše zařadit tento projekt k projektům dokumentačním.

⁸¹ I tento projekt byl zařazen do vzdělávacích projektů na základě Plánu činnosti na rok 2013. Jde však de facto o projekt převážně vědecko-výzkumného rázu; proto je v této zprávě hodnocen v kap. IV. jako projekt č. 19X.

⁸² Zápis z evaluační porady 20. srpna 2013 (interní materiál), s. 7. Stručné shrnutí sebepojetí poslání Skupiny pro vzdělávání viz Vzdělávání v ÚSTR po pěti letech. In: Paměť a dějiny, č. 1/2013, s. 129–132.

⁸³ Plán práce na rok 2014 Skupiny pro vzdělávání (interní materiál, verze 3, poslední aktualizace 19. června 2013).

⁸⁴ Tamtéž.

učitelských seminářů účastní každoročně asi 500 až 600 učitelů, což odpovídá zhruba desetině učitelů v České republice. U participujících osob jde většinou o učitele z větších měst.⁸⁵

V této oblasti Skupina spolupracuje s řadou institucí (MŠMT, NIV, NIDV, FF UK, TUL, UJEP Ústí nad Labem, řada občanských sdružení aj.). Významným způsobem tak zaplňuje mezeru vzniklou zrušením jednotného celostátního dalšího vzdělávání učitelů. V tom je její přínos stejně jako mimořádná odpovědnost. Nejde jenom o prosté seznamování učitelské či studentské a žákovské veřejnosti s faktografií událostí (jakkoli třeba dosud neznámou) let 1938/39 až 1945 a 1945/1948 až 1989, ale především o kultivaci historického vědomí / paměti české společnosti. Vzdělávací projekty proto nelze chápat jenom jako didaktickou „aplikaci“ historického poznání, ale také jako svébytné badatelské pole, odrážející stav historického vědomí / historické paměti a zároveň je spoluvytvářející. Mají tedy i ryze poznávací rovinu.

Skupina se metodologicky hlásí k pedagogickému konstruktivismu, přičemž se opírá zejména o novou narativní historiografii a zahraniční, především německou, didaktiku dějepisu. Pedagogický konstruktivismus je jedním z proudů moderní pedagogiky, který akcentuje (inter)subjektivní přístupy,⁸⁶ je ukotven v kurikulární reformě a vychází z principu, že výuka nemá být založena na prosté reprodukci dat, ale na jejich interpretaci. Ve spojení s postmoderně narativním konceptem dějin směřuje k analýze obrazů historické skutečnosti, a tedy programově k vytváření dalšího (nového) obrazu historické skutečnosti. Žáci se mají sami podílet na tvorbě, smyslu a významu dějinných událostí skrze interpretaci školního pramene.

4. Posouzení činnosti Skupiny

Deklarovaným strategickým cílem snah Skupiny je vést žáky ke kritickému myšlení. Avšak průzkum, který si Skupina mezi českými učiteli nechala vypracovat, byť nepřináší „tvrdá“ sociologická data, obsahuje varovný signál: jen málo učitelů uvedlo, že žáky na prvním místě chce seznamovat i s historickými výzkumnými a interpretačními metodami. Pak je nutné položit otázku: Na jakých základech má být kritické myšlení postaveno? Neotevívá se zde cesta k manipulaci s dějinami a k jejich instrumentalizaci? Vedle konstruktivistických teorií se ale stále uplatňují teorie rekonstruktivní. Lze se vyhroceně proto ptát: Opravdu dějiny jenom (znovu)konstruujeme, anebo se snažíme, také prostřednictvím analýzy obrazů minulosti, zjistit průběh dějin, kauzální či jenom funkční vazby dějů v chronologické šipce jejich sledu? Užitečná může být následující definice:

Kritické myšlení je, v nejobecnějším slova smyslu, pečlivé a uvážlivé rozhodování o tom, zda nějaké tvrzení s určitým stupněm jistoty přijmeme, odmítneme nebo se zřekneme úsudku. Kritické myšlení předpokládá porozumění informaci, uchopení myšlenky a její důsledné prozkoumání, její porovnání s jinými názory a s tím, co už o problému víme, a výsledné zaujetí stanoviska a zodpovědnosti za ně.⁸⁷

Pro edukační potřeby se s dějinami zachází zpravidla prostřednictvím individualizace a heroizace. Obecnější tendence se koncentrují do osobního příběhu, exempla. Do history tudy proniká prvek story – osudu (srov. zejména projekt vzdělávacího DVD „Protectorát a holocaust“, který vzniká v úzké spolupráci s Oddělením zkoumání doby nesvobody Ústavu). Své místo tu získává proto i prosté vyprávění. To má své místo zvláště ve výuce na základních školách. Na edukačních materiálech Skupiny pro vzdělávání je individualizační a heroizační tendence zřetelně patrná, je

⁸⁵ Zápis z evaluační porady 28. srpna 2013 (interní materiál), s. 18.

⁸⁶ Viz PRŮCHA, Jan: Moderní pedagogika. Praha 1997.

⁸⁷ JONÁK, Zdeněk: Uplatňování kritického myšlení. Zveřejněno na „Metodickém portálu Inspirace a zkušenosti učitelů“ (RVP): <http://clanky.rvp.cz/clanek/o/z/119/UPLATNOVANI-KRITICKEHO-MYSENI.html/>.

ale třeba se zabývat i sociálními podmínkami, které tvoří pozadí těchto příběhů, „všedností“ situací.

Při kladení těchto otázek nelze obejít problém pramenné základny pro konstrukci / rekonstrukci historické skutečnosti. Skupina pro vzdělávání zde vychází z obecného heuristického thesauru Ústavu a ABS (audiovizuální nahrávky, archiválie a další sbírky). To je zcela pochopitelné a lze uvítat, že vzdělávací projekty mají integrální souvztažnost s badatelskými projekty Ústavu (antisemitismus, pronásledování věřících po roce 1948 aj.). Nicméně je nutné položit i otázku po horizontu pravdivostní hodnoty materiálů bezpečnostních složek, zejména StB.⁸⁸ Jde v jistém smyslu o prameny zachycující sociální patologii – vystihují tedy celkový charakter života v podmínkách nedemokratických režimů? Lze z nich vytvořit celostní obraz? Tyto otázky položené v edukační rovině mají poněkud jiný smysl než v rovině ryze historiograficky badatelské. Adresátem edukačního sdělení totiž není odborník-kolega, disponující značnou dávkou „společné odborné paměti“ (což nevylučuje odlišné názory), ale jedinec s jinou osobní zkušeností, jiným sociálním světem a posuzující minulost podle jiných měřítek. Jako radikální až absurdní příklad lze uvést úvahu jedné žačky, litující starší lidi žijící za socialismu proto, že nemohli po sedmé hodině večerní vycházet z domu – to, o co tu jde, je logika této úvahy a následné možné konsekvence pohledu na léta 1948/89, nikoli její historická hodnota a pravdivost.

Edukační materiály Skupiny se opírají především o tři typy pramenů: film, dobová svědectví (oral history) a ideologické texty, verbální i nonverbální povahy (karikatura, politický plakát). Bezesporu jde o dnes hojně využívané typy pramenů, nicméně prameny interpretačně značně náročné.

1) Film. Jedná se jistě o jeden z nejdůležitějších prostředků propagandy, ale i masové či dokonce umělecké kultury. Film je složitým sémantickým kódem, a nikoli jednotnou enklávou kultury. Vedle filmu uměleckého / hraného je tu film dokumentární, abychom uvedli pouze krajní meze škály filmových žánrů, a každý z nich zobrazuje realitu jinak a jinými prostředky. Obraz skutečnosti v hraném filmu je přece obrazem idealizovaným či typologickým, a nikoli reálným. K analýze filmu je nutné užívat analytických postupů, které vypracovává filmová věda. Praktickým problémem, se kterým se Ústav při používání filmových ukázek potýká, jsou většinou velmi vysoké, vyloženě neúměrné náklady na licenční poplatky, které je třeba uhradit nejen soukromým subjektům (např. Krátký film, a. s.), ale i veřejným institucím (např. Národní filmový archiv) řádově ve výši několika desítek tisíc či dokonce stovek tisíc korun českých. Nabízí se otázka, zda by se ústavní vedení nemohlo pokusit vyjednat vstřícnější podmínky, např. přes Ministerstvo kultury či Ministerstvo školství a tělesné výchovy. Dále lze k filmovým zdrojům, které Skupina používá, uvést, že doposud převážně absentují vlastní produkce (např. dokumentární filmy, natočené rozhovory s pamětníky), tj. vydaná DVD obsahují převážně převzaté dobové záběry.

2) Oral history (mluvená historie) se v posledních letech stala doslova hitem výuky soudobých dějin. Aniž bychom chtěli snižovat její edukační význam, je nutné upozornit na četná nebezpečí, jež se v jejím užívání objevují. Uvedme tedy nejprve, že pojmáme nyní tento termín zcela neutrálně jako obecné odlišení od historie „psané“, chápané zde jako historii interpretačně fixovanou. Z této pozice vyplývá, že – zvláště v edukační sféře – jsou s oral history spojeny nemalé potíže. Předně: první reakcí žáků na narátorovu výpověď je interpretace „pamětnická“: „Tak takhle to bylo!“. Přitom právě takhle „to nebylo“.

Nicméně na narátorovu výpověď se přinejmenším skrytě klade nárok objektivity. Případně byl nazván argumentem osobní zkušenosti. Jeho odmítnutí je zpochybněním vlastně autorovy poctivosti a cti. Z hlediska „tvrdé vědy“ jde navíc o jediný případ a tady platí „jeden případ – žádný případ“. Zde se tak otevírají další dvě enklávy edukace historií: právě zmíněná rovina etická a

⁸⁸ Srov. k tomu i kap. IV. 4, bod 9).

rovina metodologická. Osobní prožitek je jednak neoddělitelnou součástí historického myšlení, je „buňkou“ samotného historického dění. Dějiny se přece odehrávají jako soustava konkrétních a neopakovatelných událostí, jimž přiřkládáme celostní význam a smysl. Narátor však předkládá parciální výpověď o historické skutečnosti. Interpretuje ji tak, jak ji jako současník tehdy viděl ze svého konkrétního stanoviska a jak ji jako aktér tehdejšího dění vidí ze svého dnešního pohledu. Oral history tak nenahrazuje tradiční rekonstrukci historického dění, ale obohacuje ji.

3) Ideologické texty verbální či nonverbální povahy umožňují porozumět jazyku doby a situace, ale jejich interpretační rámec se pohybuje v opozici „my / oni“.⁸⁹ Jde o tradiční, po určité překonané situaci přímo nabízející se interpretační rámec, umožňující a vytvářející prostor pro morální, situační či jinou distanci. Zároveň ale provokuje k otázce, jaké důvody vedly k tomu, že značná část společnosti (české, polské, německé či třeba čínské nebo syrské) byla ochotna nedemokratické režimy přinejmenším akceptovat či se s nimi ztotožnit. Odpověď na ně nemůže být ideologická, a tudíž ani jednoduchá. Může být pouze historická – jinak řečeno rekonstruktivní.

Z některých indicií se zdá, že Skupina pro vzdělávání si začíná tento problém uvědomovat a počáteční pozici „my / oni“ překonávat. Stejně jako prvotní stadium v tvorbě pomůcek, které obsahovalo některé faktografické chyby, problémy interpretační i didaktické. Zřejmě bude nutné zabývat se rozdílností v didaktických koncepcích pro jednotlivé typy škol – v diskuzi na jednom ze srpnových workshopů tento podnět zazněl i z učitelské strany. Je třeba dbát také na relevantní terminologii, emocionální rovinu vnímání historických informací žáky, a to zejména při uplatňování rodinné historie ve výuce atd.

Je ale zřetelně rozpoznatelné postupné a stálé zlepšování vytvářených materiálů jak po stránce koncepční, tak i technické, stejně jako pokračující hledání použitelných konceptů. Od roku 2011 zajišťuje Skupina e-learningové kurzy, kterých se od té doby doposud zúčastnilo asi 100 učitelů. Kurzy jsou tematicky přesně vymezeny, jejich další rozvoj byl však v letošním roce výrazně zabrzděn odchodem příslušného řešitele.

V případě výroby vzdělávacích DVD vedlo například k výraznému zlepšení celkové kvality použití systému pilotáže, při kterém se ještě před finalizací produktu ověřuje funkčnost použitých materiálů spolupracujícími školami. Otázkou však zůstává, zda by nebylo vhodné DVD vydávat spolu s tištěným doprovodným materiálem (sešitem).

Cenné nové impulzy byly zapracovány do různých plánovaných, částečně již realizovaných výstupů v projektu „Dějepis v 21. století“ (D21). K probíhajícím inovacím patří i reforma webových výstupů Skupiny pro vzdělávání, jejímž cílem je zvýšení jejich atraktivity a návštěvnosti, nebo nová praxe rozesílat výuková DVD zdarma na všechny základní a střední školy v České republice. Dalším výstupem tohoto poměrně rozsáhlého projektu (personálně zajištěného především zapojením externistů) je zapracování metodiky projektového vyučování, založené mj. na prožitkové pedagogice. Zde jde o různé formáty, od „třídních“ po „celoškolní“. Důležitým pilířem projektu D21 je dále rozšíření stávajícího projektu „Malé a velké příběhy moderních dějin“ spočívajícího na využití oral history ve školní praxi. Hlavní cíl spočívá zde ve vytvoření metodického manuálu, který přináší postřehy o využití rodinné paměti ve výuce. Cílem je vytváření podmínek pro komparaci rodinných pamětí a iniciování historického myšlení. Předpokládaným „vedleším efektem“ je, že žáci zkoumají historická témata ve svém okolí, své rodině, využívají rodinných pamětníků. Zvláště je nutno ocenit takový záměr, protože umožňuje setkání s odlišným náhledem některých pamětníků na konkrétní události – žáci tak mohou narazit i na názory, jež jsou v rozporu s předkládanými „oficiálními a korektními“ výklady dějin.

⁸⁹ Srov. k tomuto interpretačnímu schématu i kap. III. 3, bod 9).

Vědecká rada pokládá dosavadní výsledky a vývoj činnosti Skupiny pro vzdělání za převážně velmi kvalitní. Z osmi posouzených projektů se všechny doporučují k pokračování, v průměru byly projekty oponenty kvalifikovány vyloženě kladně. Skupina pro vzdělávání patří nesporně k těmto organizačním útvarům OZTR, které fungují zdárně, a to v daném případě s velmi slušnou výkonností ve velmi malém počtu pracovníků.

Přesto budiž přece jen ještě vyjádřena jedna kritičtější poznámka. Při své práci by se Skupina měla vyvarovat interpretačního prezentismu, hledícího na minulost jenom očima dneška, a tedy možných nových ideologizací. Částečně inspirující zde mohou být dva dokumenty publikované v příloze B (Výzva z Blois, kterou podepsalo několik stovek předních evropských historiků) a C (Doporučení česko-německé komise pro školní dějepis).

5. Projekt „Paměť národa“

Působnosti Skupiny pro vzdělávání se svou povahou a odlišnou cílovou skupinou dosti výrazně vymykají dva další projekty, přestože byly podle schváleného Plánu činnosti na rok 2013 taktéž řazeny mezi vzdělávací projekty. O prvním z nich se píše na jiném místě této zprávy.⁹⁰ Druhým je projekt s názvem „Paměť národa“, jenž je již několik let úspěšně řešen ve spolupráci s občanským sdružením Post Bellum a Českým rozhlasem. Projekt má různé formy výstupů: vedle webového portálu jde o výstavy, knižní publikace a od letošního roku také o zvlášť inovativní mobilní aplikaci. Vědecká rada se domnívá, že „Paměť národa“ patří mezi nejúspěšnější projekty Ústavu vůbec, což dokládá jeho široká společenská rezonance v takřka všech vrstvách české společnosti, dále ale i jeho rozsáhlé mezinárodní propojení s podobnými iniciativami, zejména v ostatních postkomunistických zemích. Ústav by se zajisté měl i nadále aktivně podílet na projektu „Paměť národa“ a dává se ke zvážení, zda by perspektivně nebylo žádoucí pracovní úvazky za tento projekt spíše zvýšit.

⁹⁰ Viz kap. IV. 4, bod 9).